

SALONITANSKI KULTURNI KRUG JUSTINIJANOVA DOBA

Jasna Jeličić-Radonić

UDK 72/75.033.1 (497.5 Salona)

Izvorni znanstveni rad

Jasna Jeličić-Radonić

Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine

Glavno povjerenstvo u Splitu

Autorica na osnovi novijih arheoloških istraživanja ranokršćanskih crkava u neposrednoj blizini Salone potvrđuje snažan utjecaj metropolijskog centra na području cijele provincije Dalmacije. Tu su uz pomoć domaćih klesarskih radionica i mozaičnih radionica stvoreni ogledni primjerci ranokršćanskih sakralnih objekata i unutrašnjih dekoracija. Salonitanski metropolite odigrali su važnu ulogu u crkvenom graditeljstvu u kojem su ostvarena izuzetna umjetnička djela svojstvena kasnoj antici Justinijanova obnovljena carstva.

Za Justinijanova razdoblja metropoliju rimske provincije Dalmacije predvodili su vrlo agilni nadbiskupi koji su ostavili znatan trag u povijesti salonitanske crkve. Gotovo iste godine 527., kada službeno na prijestolje Istočnoga Rimskog Carstva nastupa Justinijan, Honorije II. je naslijedio nadbiskupa Stjepana na salonitanskoj stolici.

Pisani povijesni izvori zasad otkrivaju vrlo skromne podatke o tom visokom crkvenom poglavaru. Prema pismu pape Vigilija koje on upućuje đakonu Sebastijanu, upravitelju patrimonija sv. Petra u Dalmaciji, u kojem kori njega i biskupa Honorija, Bulić je predložio 547. kao godinu Honorijeve smrti.¹

Snažna ličnost nadbiskupa Honorija počela je najprije uređivati crkvene prilike, o čemu svjedoče sačuvani akti koncila sazvanih u Saloni 530. i 533. godine. Većina odredaba Prvog koncila usmjerena je sređivanju materijalnog stanja crkve. Nastojalo se spriječiti samovoljno raspolaganje crkvenim dobrom (§1, 2), posebno njegovo otuđivanje (§3), a najstrože je osuđena simonija (§4). Posebna pažnja bila je usmjerena ređenjima svećenstva, koja ne

¹ F. Bulić - J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb 1912-13, 50.

smiju bili neregularna (§5) ili suvišna (§8), a postavljaju se pravila o dostatnosti svećeničkih prihoda i dostojnoj opremi svetišta (§ 9, 12).

Na Drugom koncilu osnovane su tri nove biskupije (Muccur, Ludrum, Sarsenterum) i utvrđeno redovno sastajanje provincijskih koncila svake godine.²

Iako su na Prvom koncilu donesena pravila u skladu s crkvenim propisima toga vremena, Honorije se već na drugom saboru ogriješio o vlastite odluke. Upustio se u nedopuštena ređenja koja Sveta Stolica zabranjuje, kako se to navodi u pismu pape Vigilija đakonu Sebastijanu - *one što ih je tadašnji biskup spomenutoga grada Honorije pomazao svetim redovima protiv običaja rimske i svoje vlastite crkve, i protiv uredbi Apostolske Stolice...* Očito je Honorije na Drugom salonitanskom saboru postavio više biskupa negoli se to smjelo prema kanonima, i to gdje nije bilo nužno.³

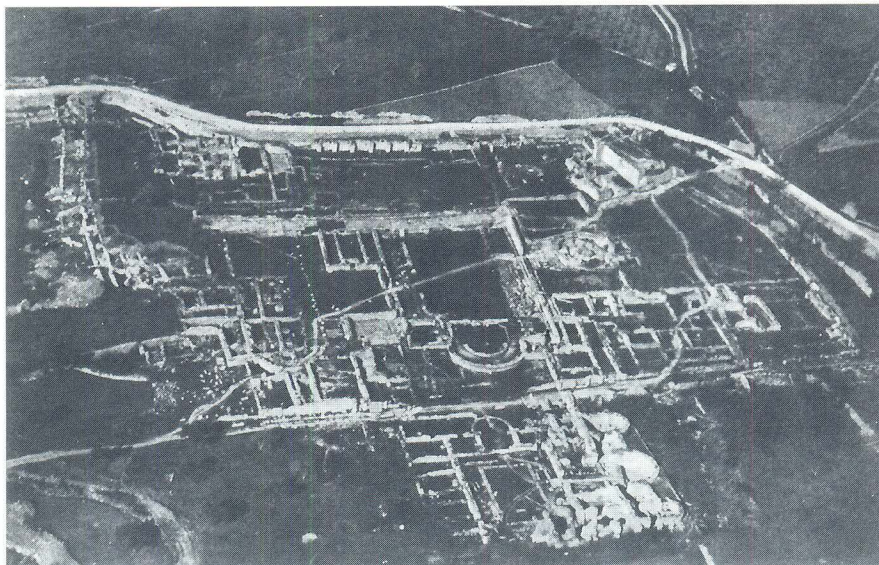
Povoljna materijalna situacija za vrijeme nadbiskupa Honorija odrazila se u građevinskim pothvatima salonitanske metropolije.⁴ U skladu s općim propisima toga vremena na Prvom salonitanskom koncilu donesen je jedan od zaključaka o doličnoj opremi svetišta, što je prvo primijenjeno na salonitanskoj arhitekturi.⁵ Nadbiskup Honorije očito je raspolagao znatnim sredstvima koja je velikim dijelom utrošio na izgradnju novih i uređenje postojećih crkvenih građevina, osobito episkopalnog kompleksa, a potom i drugih pojedinačnih objekata.

² *D. Farlati, Ecclesia Salonitana, Illyricum sacrum II, Venetiis 1753, 161 i d.; F. Bulić - J. Bervaldi, Kronotaksa, 51-56; B. Kuntić-Makvić, Honorius iunior, Salonitane urbis episcopus (u tisku Akata XIII Internacionalnog kongresa za starokršćansku arheologiju, održanog u Splitu i Poreču 1994. g.).*

³ Kako navodi Farlati "premda na početku izjavljuje kako ona odluka da će se povećati broj biskupa 'nije suprotna kanonskim uredbama', bojim se (Farlati) ipak da se ova izjava ne slaže s istinom. Budući da su naime od salonitanskog crkvenog područja, kolikogod se nadaleko i naširoko prostiralo, bila odvojena tri dijela što su podijeljena između isto toliko biskupija, doista se čini da je bilo izabrano više biskupa nego je nužda tražila i da je područje nadležnosti svakog pojedinog bilo omeđeno užim granicama nego traži biskupsko dostojanstvo i biskupska vlast." Kako nove biskupije nisu proizišle iz stvarnih potreba i prema tome vjerojatno nisu bile onog značaja koji im priliči, realno je pitanje njihovog trajanja. Već Farlati pretpostavlja da su nelegalno osnovane biskupije mogle biti uskoro i ukinute papinim dekretom, dakle već u antičko vrijeme, osobito stoga što se kasnije uopće ne spominju. Usp. *D. Farlati, Ecclesia Salonitana, 175-176, 193-194.*

⁴ Iz navoda u Vigilijevo pismu đakonu Sebastijanu - *najusrdnijim si molbama tražio da te pošaljemo na dalmatinsku očevinu, ... može se naslutiti materijalno stanje, odnosno bogatstvo salonitanske metropolije nastalo darežljivošću pobožnih i bogatih ljudi, što je bilo uobičajeno u to vrijeme.* v. *D. Farlati, Ecclesia Salonitana, 192 i d.*

⁵ Dostojna oprema svetišta bila je propisana u jednom od zaključaka Prvog sabora. Naime, kako je obrazloženo u Farlatijevoj bilješci, "ni crkve niti oltari nisu smjeli biti neobdareni. Zbog toga su oni koji su se brinuli oko njihovog utemeljenja i gradnje morali osigurati opskrbu, tj. neka imanja ili posjede odakle bi pritjecao godišnji urod. Biskupima se stoga zabranjuje posvećivati oltare koji bi bili bez takve opskrbe ili su sagrađeni bez sigurnih i prikladnih prihoda. Dio njih morao se potrošiti na njihovo održavanje i ures, dio isplatiti na ime plaće klericima kojima je bila povjerena briga o njima, a dio podijeliti siromasima."

Salona, pogled na episkopalni kompleks

Neposredni Honorijevi nasljednici nadbiskupi Frontinijan (547-554) i Petar (554-562) bili su nešto kraće vrijeme na salonitanskoj stolici. Frontinijan je bio pristaša shizme *Tria Capitula*, zbog čega ga je 554. godine protjerao car Justinijan. Salonitanski metropolita nije se htio pokoriti odlukama Petog ekumenskog koncila iz 553. godine koje je i sam papa potvrdio. Sljedbenici te nauke, nazvane po njegovu imenu *Frontinianistae*, dugo su vremena prisutni u Saloni i spominje ih u svojim pismima krajem 6. st. papa Grgur Veliki.⁶

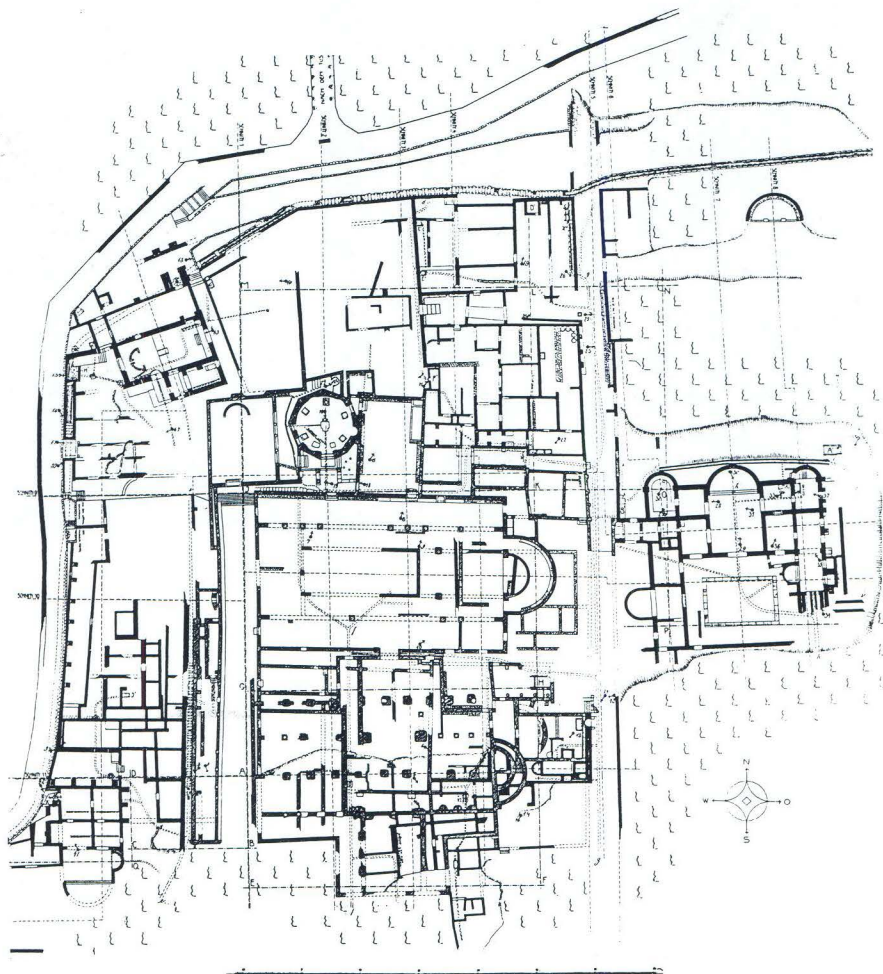
Također je kratko na čelu salonitanske crkve bio njegov nasljednik Petar, očito namjenski poslan u Salonu da kao protivnik sporne shizme vrati pravu vjeru. Vjerojatno je s tog razloga nazvan u dokumentima *incubator ecclesiae*. Njegovi građevinski pothvati pokazuju da je također raspolagao znatnim sredstvima.⁷

Navedeni salonitanski metropoliti posvetili su se u prvom redu uređenju svog sjedišta koje postaje u pravom smislu riječi "mali crkveni grad". Nastao u blizini prvih kršćanskih oratorija u sjeverozapadnom uglu novog dijela grada (*Urbs Orientalis*), održavajući tradiciju prostornog kontinuiteta iz ranog vremena kršćanstva, biskupski kvart se razvio kao potpuno zatvorena cjelina. S dvije strane omeđen je gradskim bedemima, a prema jugu i istoku pružaju se gradske ulice.⁸

⁶ D. Farlati, *Ecclesia Salonitana, Illyricum sacrum II*, 194-207; F. Bulić - J. Bervaldi, *Kronotaksa*, 56-58.

⁷ D. Farlati, *Ecclesia Salonitana*, 207-209; F. Bulić - J. Bervaldi, *Kronotaksa*, 58-60; F. Bulić, *Iscrizioni di Petrus Arcivescovo di Salona del VI. secolo*, *Bull. dalm. XXIX/1906*, 153-173.

⁸ W. Gerber, *II. Römische Profanbauten*, *FS I*, 100 i d., Fig. 185,186; D. I. Pallas,

Salona, episkopalni kompleks (prema W. Gerberu)

Upravo pod Honorijevim patronatom ostvareni su u episkopalnom kompleksu najveći građevinski pothvati, gdje su oblikovana umjetnička ostvarenja arhitekata. Na mjestu ranije trobrodne bazilike Honorije je dao sagraditi novu crkvu u obliku križa. Njegovo djelo potvrđuju monogrami sačuvani na crkvenom namještaju - kapitelima i plutejima oltarne pregrade. Pluteji su ukrašeni s obje strane, a izrađeni su od bijelog mramora. Na jednoj je

Episkopion, *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, band II, Stuttgart 1971, 359-361; *W. Müller-Wiener*, *Bischofsresidenzen des 4. - 7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-raum*, *Actes du XIe Congrès International d'archéologie chrétienne*, Vol. I, Rome 1989, 664-666; *E. Dyggve*, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 23 i d, Fig. II, 4, 5, Fig. II, 13.

Honorijev monogram u vijencu iz kojeg izlaze dvije vrpce s hederama na kraju. Otraga je latinski križ izdvojen na disku, izveden u plitkom reljefu. Primijenjeni su, dakle, poznati motivi orijentalnog porijekla svojstveni ranom Justinijonovu razdoblju.⁹

Križna građevina bila je ukrašena podnim mozaicima. Jedinствена композиција геометријске орнаментике у потпуности прати облик архитектуре и вјеројатно је настала истовремено с градњом цркве. Богатство унутрашње декорације крижне базилике дошло је до изражаја управо кроз салонитанску радionicу мозаика.¹⁰

Преуређују се и већ постојеће градске базилике према прописаним правилима. Проширују се простори њихових светишта, израђује се нови црквени намјештај, мозаични подови. Према је тешко разлучити све те промјене због старијих истраживања и измјешаности материјала током година, ипак се могу назрјети неке законитости. Понекад се стилском анализом појединих споменика одређени захвати могу приписати истој особи.

Стара катедрала - сјеверна црква епископалног комплекса такође доживљава преинаке. Проширује се простор светишта које се повисује и украшава новим мозаicима. Карактеристичан мозаични мотив испреплетених плетница, од којих су незначитни остаци откривени приликом истраживања, идентичан је ономе у обновљеном светишту цеметеријалне базилике на Капљућу. У јужној бојној лађи такође се израђују нови подни мозаici. Олтarna преграда базилике урбане идентична је оној на Манастирinama, што би говорило о наредњици у исто вријеме.¹¹

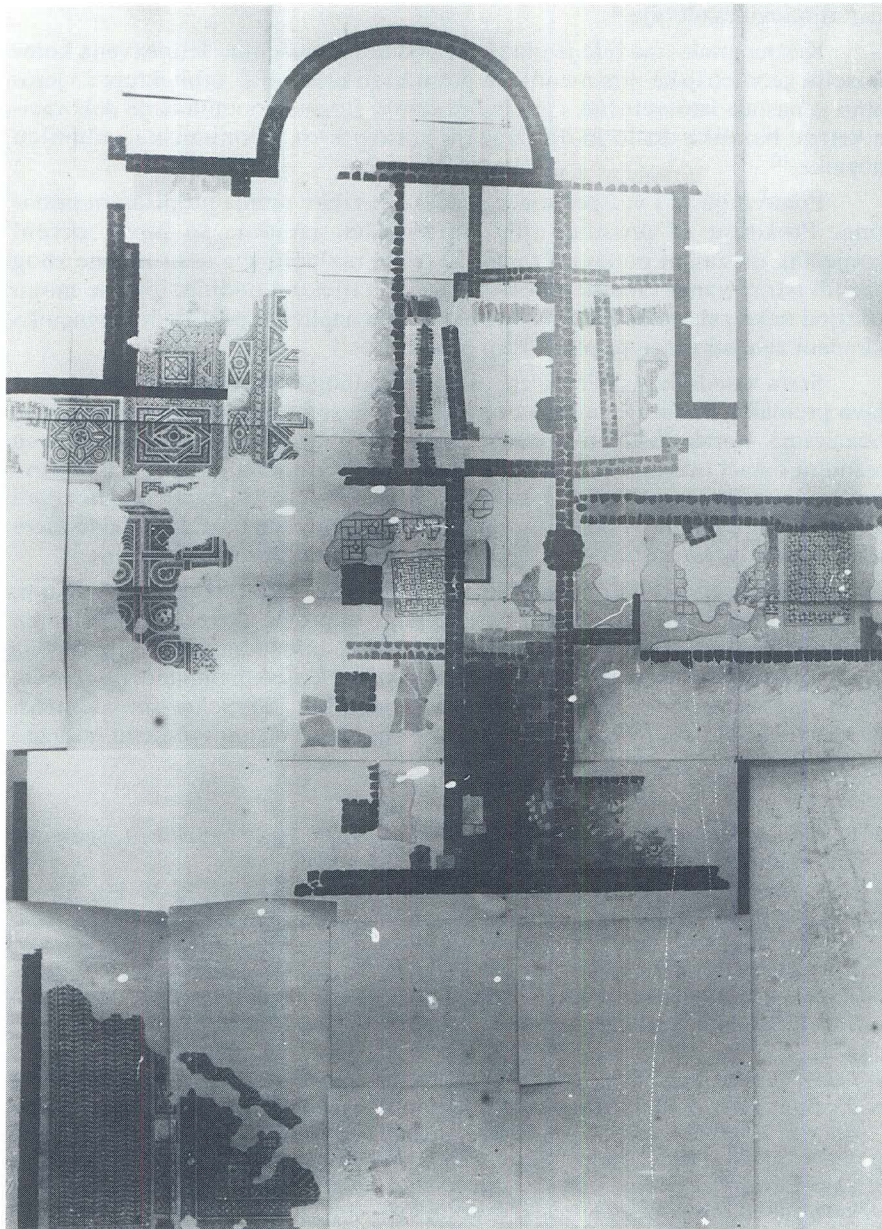
Двојне епископалне базилике повезују се заједничким нартексом. Обликује се издужени затворени простор одакле се према сјеверу пружа слошени крстioniчки склоп. Управо због постављања stepenica конsignatorija сузена су сјеверна бојна врата базилике (b. урбана). Уређење конsignatorija изведено је истовремено с изградњом крижне базилике, што показују идентични геометријски мотиви подних мозаика. Вјеројатно се у том вријемени подиже и нова крстionica с крижном piscinom.¹²

⁹ W. Gerber, Kreuzschiffbasilika, FS I, Wien 1917, 28, Fig. 30; Salone I, Sculpture architecturale, Rome-Split 1994, 238-239, pl. LXXVII/X.b.1.

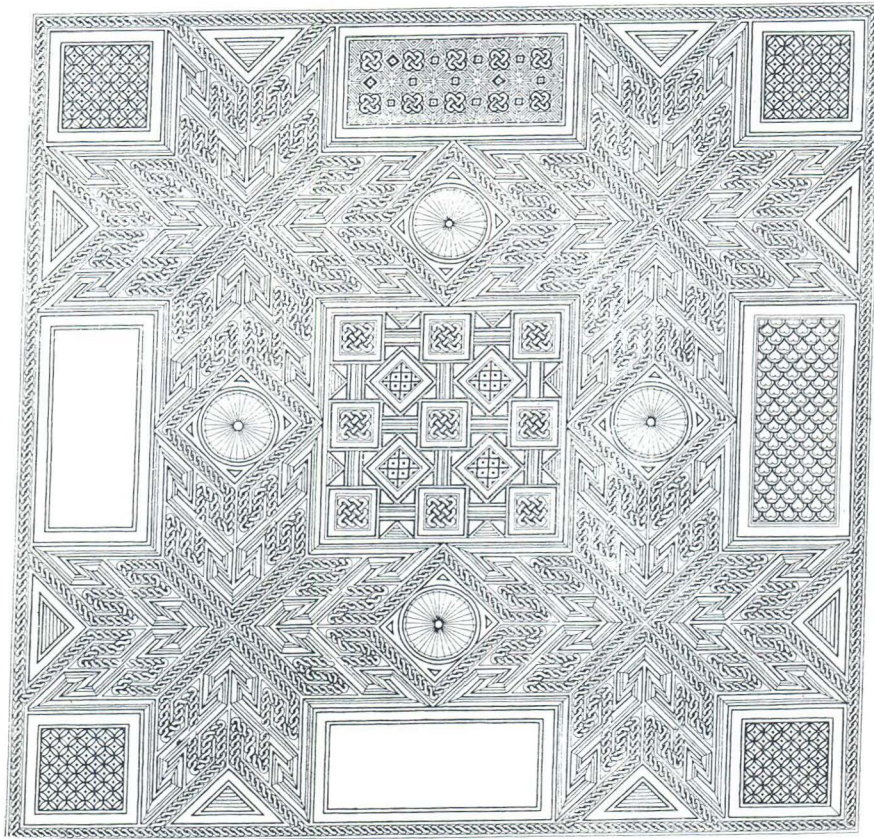
¹⁰ W. Gerber, Die Christlichen Kultbauten Kreuzschiffbasilika, FS I, 35-39, Fig. 55.

¹¹ F. Bulić, Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante gli a. 1903 e 1904, 121 i d., Tav. XII, XIII; J. Brøndsted, La Basilique des cinq martyrs a Kapljuč, Fig. 113, Pl. IV, V; FS I, 56-57, Fig. 91-95; FS II, 20-21, Abb. 17,18; J. Jeličić-Radonić, Ranokršćanske dvoјne цркве u Starom Gradu na Hvaru, Split 1994, 45, 76-77; Salone I, Sculpture architecturale, 236-238, pl. LXXII-LXXVI, X. a. 1, X. a. 2.

¹² J. Jeličić, Narteks u ranokršćanskoј arhitekturi na području istočnog Jadrana, PPUD 23, Split 1983, 6-10. Izneseno mišljenje o zasad nepoznatom izgledu narteksa katedrale 5. st. osporava E. Marin, Civitas splendida Salona, Salona Christiana, Split, 1994, 37-38. On se, naime, slaže se s Dyggeovom rekonstrukcijom narteksa ispred dvoјnih базилика 5. st. smatraјуći da је pločnik pred sjevernom građevinom katedralom izvoran i da pripada тој prvoj fazi, dok се kasnije uređuje popločenje pred križnom црквом s pločama spolijama među kojima се razabiru i antički poganski natpisi. Međutim, autorova primjedba odnosi се samo na vrstu i vrijeme nastanka popločenja narteksa, a не i na njegov izgled. Naime, naknadnim sužavanjem sjevernih бојних врата b. урбане због изградње stepenica конsignatorija očitо

Salona, crtež mozaika križne bazilike (Arhiv Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu)

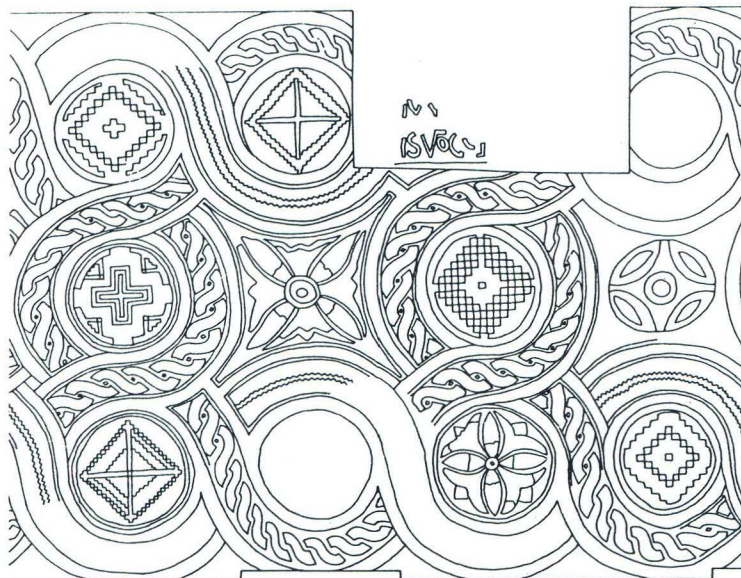

Salona, detalj mozaika iz južne bazilike na Marusincu (prema E. Dyggveu)

Uvaženi metropolita Honorije ili njegovi neposredni nasljednici posebnu pozornost posvetili su uređenju svoje rezidencije. U cijelom tom katedralnome sklopu znatan prostor zauzima episkopij. Dosadašnji istraživači su ga prepoznali u sjeveroistočnom uglu gdje se nalazio složeni sklop antičkih građevina. Biskupi su, dakle, preuzeli starije građevine i adaptirali ih u svoje svrhe. Tu se u istočnom dijelu jasno raspoznaju manje prostorije s dvorištima koja su služila kao spremišta i razna skladišta, dok se sa zapadne strane pružao vrt. Na pretpostavljenom gornjem katu mogle su biti stambene pro-

je da otkriveni oblik narteksa zatvorenog tipa, kako ga crta E. Dyggve, nije nastao istovremeno s izgradnjom prve katedrale. Taj arhitektonski detalj jasno pokazuje naknadno uređenje tog dijela narteksa pa ostaje otvoreno pitanje njegova izvornog izgleda, što naravno ne znači da nije bio popločan pravilno klesanim pločama prilikom gradnje katedrale početkom 5. st.; *J. Jeličić-Radonić*, Mozaici konsignatorija salonitanske katedrale, *Diadora* 15, Zadar 1993, 275-287, *Ista*, Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, 27-33.

storije svećenika i službenika.¹³ Očito se radi o gospodarskom dijelu episkopalnog kompleksa koji je bio vrlo važan u funkcioniranju cijelog biskupskog kvarta. Tome u prilog govori njegov smještaj uz gradsku ulicu preko puta koje se nalazio tijesak i vjerojatno slični prostori gospodarske namjene (?). Tom je komunikacijom bilo jednostavnije dopremiti potrebne namirnice i urod s brojnih crkvenih imanja.

Salona, detalj mozaika iz svetišta bazilike na Kapljuču (prema J. Brøndstedu)

Međutim, upravo u unutrašnjosti salonitanskog episkopija, kako je primijetio jedan od istraživača biskupskih rezidencija W. Müller Wiener, nedostaje jedna veća prostorija. Stoga on pretpostavlja da je jedan od tzv. oratorija mogao služiti kao sala za svečanosti (?).¹⁴ Naime, možda se prava biskupska rezidencija krije u zapadnom dijelu cijelog kompleksa. Logično smještena zapadno od nartekse gradskih bazilika, pored tradicionalno prvog kršćanskog oratorija "A", svečana biskupska dvorana vjerojatno je prostorija tzv. oratorija "E". Prema sondažnim istraživanjima E. Dyggvea, tu je rekonstruirana "nova basilica discoperta".¹⁵ Pravokutna građevina s apsidom prema

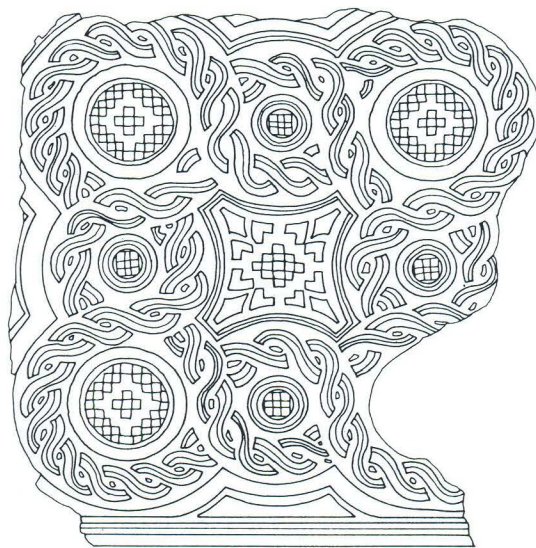
¹³ W. Gerber, FS I, 100 i d.

¹⁴ D. I. Pallas, Episkopion, Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, II, 335-371; W. Müller-Wiener, Bischofsresidenzen des 4. - 7. Jhs. im östlichen Mittelmeerraum, Actes du XIe Congrès International d'archéologie chrétienne, Vol. I, Rome 1989, 664-666;

¹⁵ E. Dyggve, Nova basilica discoperta u Solinu, Peristil sv. II, Zagreb 1957, 57-60.

sjeveru i bočnim prostorijama te prostranim atrijem upravo odgovara izgledu uobičajenih aula biskupskih rezidencija. U apsidi prostorije pronađen je polihromni mozaik i par kapitela, vjerojatno iz hipetralnog dvorišta, koje je prema stilskoj analizi E. Dyggve pripisao drugoj polovini 6. st. (?).¹⁶

Salona, detalj mozaika iz svetišta katedrale (prema F. Buliću)

Dalje prema jugu pruža se manji termalni kompleks koji je vjerojatno služio biskupskim potrebama što je često u mnogim episkopalnim kompleksima.¹⁷

- ¹⁶ E. Dyggve, Nova basilica discoperta u Solinu, 59-60. Uspoređujući s izvješćem Eterije o hodočašćima u Palestini, E. Dyggve je rekonstruirao brojne oratorije u neposrednoj blizini katedralnog sklopa (A-E), te je previdio osnovne potrebe salonitanskog metropolite, osobito svečane dvorane za sastanke i koncile, svečane ručkove i sl.
- ¹⁷ Dosadašnji istraživači terme su interpretirali kao male gradske terme i nisu ih povezivali s episkopalnim kompleksom. Međutim, pregledom episkopalnih sklopova u mnogim kršćanskim centrima poput onih u Konstantinopolu, Prieni, Apamei, Gerasi, Filipima, Sbeitli, Raveni i na drugim mjestima, s biskupskom palačom uvijek su neposredno povezane termalne građevine. O tome usp. D. I. Pallas, Episkopion, 335-371; W. Müller-Wiener, Bischofsresidenzen des 4. - 7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-raum, 651 i d.; C. Rizzardi, Note sull' antico episcopio di Ravenna: formazione e sviluppo, 711-731; A. Berger, Das Bad in der Byzantinischen Zeit, Miscellanea Byzantina Monacensia, Heft 27, München 1982, 21-45, gdje se iznose brojni primjeri termalnih građevina u kasnoantičkom i ranobizantskom vremenu proizišlih iz dugogodišnje tradicije gradskog života koji su prekinuti zbog teških gospodarskih i političkih kriza pred kraj kasne antike u 6. i naročito 7. st. U tom kontekstu možda se može rasvijetliti i upotreba tzv. "velikih gradskih termi" u Saloni, osobito vrijeme postavljanja pilastara s uklesanim latin-

Dakle, upravo se u tom zapadnom dijelu vjerojatno nalazila biskupska rezidencija - episkopij u pravom smislu riječi jer je teško zamisliti da je nad gospodarskim objektima stanovao metropolita. U središtu je velika svečana dvorana sličnog oblika poput one jedinstveno sačuvane do krova i smještene sa sjeverne strane atrija Eufrazijeve bazilike u Poreču.¹⁸ Sjeverno su manje građevine, tzv. oratorij "A" i "B", koje još nisu potpuno istražene, gdje su korijeni salonitanskog kršćanstva, a pružaju se neposredno uz gradske bedeme. Taj rezidencijalni sklop završava manjim termalnim građevinama, neposredno prislonjenim uz gradski vodovod, i seže do ulice koja ide od Porta suburbia i potpuno zaokružuje s južne strane episkopalni kvart.

U episkopalnom kompleksu istočno od dvojnih crkava podiže se u tom vremenu jedan još neistraženi objekt. Tu sjajnu građevinu, kako se to može razabrati iz posvetnog distiha, dao je sagraditi nadbiskup Petar. Dosad je izišlo na vidjelo više kapitela i arhitrava s njegovim monogramima, a ime Petra spominje se u posvetnom natpisu. Bulić je pretpostavio da se možda tu krije posveta apostolu Petru što ističe ponovno uspostavljene dobre odnose s Rimom nakon protjerivanja Frontinijana.¹⁹

U tom vremenu posebna pažnja usmjerena je cemeterijalnim bazilikama. Preuređuju se i ukrašavaju novim namještajem već postojeći objekti ili se grade novi. Manji zahvati su vidljivi u cemeterijalnoj bazilici na Kapljuču, gdje se proširuje svetište, izrađuju novi mozaični tapeti i liturgijski namještaj. U svetištu je to novi geometrijski mozaik s prepletom kružnica s posvetnim natpisom đakonu Asteriju i ostalim martirima zaštitnicima te cemeterijalne bazilike. Sličan mozaični paviment napravljen je u srednjem dijelu pred ulazom u svetište i možda je pripadao svečanoj solei. Tu je poznati motiv prepleta kružnica koji je poslije zamijenjen novim ornamentalnim motivom. Možda je upravo smješten u svečanom prolazu bio više izložen hodanju i stoga naknadno zamijenjen novim mozaikom također geometrijske ornamentike. Prošireno svetište opremljeno je novom pregradom od koje se može izdvojiti pilastar s urezanim križem i viticom bršljanova lišća koji su istraživači ove cemeterijalne bazilike pripisali 6. st.²⁰

Obnavlja se cemeterijalna bazilika na Manastirinama. Događuje se narteks, a svetište se oprema novim namještajem. Narteks je izdužena pravokutnog oblika, zatvorenog tipa s tročlanom arkadom na ulazu. Prema Bulićevom opisu, tvorili su je stupovi s bizantskim kapitelima 6. st., što ujed-

skim križevima u hodniku jedne prostorije. E. Dyggve ih je pripisao početku 4. st. odnosno prvoj kršćanskoj zajednici koja je koristila te termalne građevine za obrede krštenja dok u 5. st. nije izgrađen novi baptisterij što je općenito prihvaćeno od svih dosadašnjih istraživača episkopalnog kompleksa. v. *E. Dyggve*, *History of Salonitan Christianity*, 26, Fig. II 12.

¹⁸ *I. Matejčić*, *The Episcopal Palace at Poreč - Results of Recent Exploration and Restoration*, *Hortus Artium Medievalium* 1, Zagreb - Motovun 1995, 84-89.

¹⁹ *F. Bulić*, *Iscrizioni di Petrus Arcivescovo di Salona del VI. secolo*, *Bull. dalm. XXIX/1906*, 153-173; *F. Bulić - J. Bervaldi*, *Kronotaksa*, 58-60; *W. Gerber*, II. *Römische Profanbauten*, *FS I*, 104-106, Fig. 189-191

²⁰ *J. Brøndsted*, *La basilique des cinq martyrs à Kapljuč*, *Recherches à Salone I*, *Copenhagen 1928*, *Les sculptures*, 62-102, Fig. 37, 57, 58, *Les mosaïques*, 114-132, Pl. IV, VI, VII.

no datira nastanak tog arhitektonskog elementa. Stilskom analizom istom vremenu se pripisuje i mramorna oltarna pregrada s nizom stupića koja je primijenjena samo još u staroj katedrali, tj. sjevernoj crkvi episkopalnog kompleksa, što očito pokazuje istovremenost i povezanost njihovih naknadnih uređenja. Tom periodu mogu se pripisati i pluteji izrazito geometrijske ornamentike koji su tvorili svečanu soleu.²¹

Salona, ulomci stupova ciborija iz križne bazilike episkopalnog kompleksa i južne bazilike na Marusincu (prema F. Buliću i W. Gerberu)

Potpuno se uređuje cemeterijalni kompleks na Marusincu. Južna građevina ukrašena je mozaičnim tapetima koji nastadoše odjednom i prilagođeni su obliku arhitekture. Stroga geometrijska kompozicija djelomice ponavlja ornamentalnu shemu podnih mozaika križne bazilike episkopalnog

²¹ F. Bulić, Scavi a Salona, Bull. dalm. VII/1884, 9 i d., Isti, Scavi nell'antico cimitero cristiano di Manastirine a Salona, Bull. dalm. XXIII/1900, 193 i d.; J. Jeličić, Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana, PPUD 23, Split 1983, 13-14; W. Gerber, Basilica episcopalis urbana, FS I, Wien 1917, 56-57, Fig. 91-95; R. Egger, Der Altchristliche Friedhof Manastirine, FS II Wien 1926, 20-21, 24 Abb. 17, 18, 20; J. Jeličić-Radonić, Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, Split 1994, 48-49; Salone I, Sculpture architecturale, Rome-Split 1994, 236-238, X.a.1., X.a.2. (pl.LXXII-LXXVI), 261-262, X.c.37, X.c.39 (pl. XC,XCI).

kompleksa. Neobična je sličnost pojedinih dijelova crkvenog namještaja ovih dviju bazilika. To se posebno uočava u primjeni stupova ciborija koji predstavljaju najkvalitetnije primjere salonitanske skulpture. Upravo u južnoj bazilici na Marusincu otkriveni su ulomci mramornih stupova s akantusovim lišćem i viticama vinove loze, a gotovo identično ukrašen primjer stupa s kapitelom izašao je na vidjelo u križnoj bazilici episkopalnog kompleksa.²²

Stilska analiza ovih ukrasnih elemenata pokazuje da se radi o zajedničkom građevinskom zahvatu koji su mogli obaviti isti majstori i financirati ga isti izvori. U tom kontekstu možda se može promatrati i nalaz Honorijeve nadgrobne menze u sjevernoj građevini.²³ To bi govorilo u prilog Honoriju kao jednom od važnih visokih crkvenih dostojanstvenika koji su pridonijeli uređenju marusinačkih crkvenih građevina.

Na istočnom groblju podiže se uz cestu nova križna bazilika, ispod tzv. Šuplje crkve. Njena unutrašnjost ukrašena je freskama i štukaturama.²⁴ Grade se vjerojatno i druge bazilike, ali one su tek uočene i još nisu istražene.

Isti građevinski programi primjenjuju se u 6. st. i na drugim ranokršćanskim kompleksima dalmatinskih gradova. Najmanje su poznati episkopalni kompleksi kao npr. u Zadru koji je svoju izvornu funkciju zadržao do danas, pa je teško razlučiti najranije građevinske faze. Pored trobrodne bazilike podiže se u 6. st. složeni krstionički sklop, koji po uzoru na salonitanski izdvaja posebnu prostoriju za konsignatorij. Ne samo da je sličan oblik prostorijske konsignatorija s istaknutom polukružnom apsidom, odakle je biskup krizmao, već se na njenom ulazu nalazi slična mozaična ilustracija 41. psalma koji se pjevao za obreda krštenja. Izdvojeni konsignatorij u krstioničkom sklopu primijenjen je u kompleksu dvojnih crkava u Starom Gradu na Hvaru, a u nešto jednostavnijim oblicima i kod ostalih primjera ranokršćanske arhitekture.²⁵

U 6. st. piscine salonitanskih krstionica križnih su oblika zbog čega također dolazi do promjene ranijih krsnih zdenaca i primjene novih tipova, kako to pokazuje južna crkva u Starom Gradu na Hvaru. Cijeli niz ranokršćanskih crkava sagrađen u 6. st. posjeduje upravo križni tip piscine u krstioničkim sklopovima.²⁶

²² E. Dyggve, Die Mosaiken, Der Altchristliche Friedhof Marusinac, FS III, Wien 1939, 54-79; F. Bulić, Scavi nell' antico cimitero cristiano di Marusinac, Bull. dalm. XX/1897, 68, 77, Tav. III-IV 1,2, 3; W. Gerber, Kreuzschiffbasilika, FS I, 32, Fig. 27, 57-58; Salone I, Sculpture architecturale, 77-78, V.b.8., V.b.9. (pl. XIX).

²³ E. Marin, Nova istaživanja na Marusincu u Saloni, Diadora 15, Zadar 1993, 259-273, sl. 8.

²⁴ Istraživanja vode stručnjaci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, i rezultati nisu još objavljeni.

²⁵ P. Vežić, Starokršćanski sloj katedrale u Zadru, Diadora 10, Zadar 1988, 165-181; isti, Rezultati istraživanja u prostoru sakristije do katedrale u Zadru, Diadora 12, Zadar 1990, 301-310; J. Jeličić-Radonić, Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, 31-33.

²⁶ J. Jeličić-Radonić, Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, 22-33, gdje je navedena sva relevantna literatura.

Grohote (Šolta), detalj mozaika iz južne prostorije

Propisi iz metropolijskog centra primjenjuju se u cijeloj provinciji, što pokazuje arhitektura, skulptura i slikarstvo u brojnim ranokršćanskim crkvama. Oblici arhitekture podređeni su zahtjevima liturgije i uglavnom su to jednostavne bazilikalne građevine, premda se ponekad mogu sagraditi i sasvim osebujne centralne crkve poput one u Gatima. Visok domet salonitanskoga kulturnog kruga potvrđen je nizom novootkrivenih ranokršćanskih crkava opremljenih izuzetnim skulpturama i ukrašenih freskama i mozaicima. To najbolje ilustrira crkveni namještaj iz salonitanskih klesarskih radionica, koje su sasvim na razini vremena i gdje se importirani primjeri nastoje imitirati u domaćem materijalu. U tom smislu može se istaknuti nova champlevé tehnika primijenjena osobito u kasnoantičkoj skulpturi. Ikonografski jedinstven prikaz Uskrsnuća Kristova na oltarnoj luneti bio je okružen champlevé reljefima Kristove simbolike isklesanim iz različitih vrsta mramora i domaćeg vapnenca (bračkog i segetskog) u ranobizantskoj crkvi u Gatima.²⁷

Ranokršćanski liturgijski namještaj provincije Dalmacije potpuno se uklapa u okvire kasnoantičke skulpture 6. st. To su tzv. visoke pregrade s kvadratnim pilastrima koji završavaju stupovima i kapitelima izrađenim u jednom komadu. Kvadratni pilastri ponekad su ukrašeni jednostavnim urezanim ornamentima koji prate njegov oblik, dok kapiteli pokazuju postepenu geometrizaciju biljne ornamentike. Oltarnim pregradnim pločama dominiraju simbolički prikazi Krista. Često je u središtu pluteja križ pored kojeg su ovce

²⁷ J. Jeličić-Radonić, Gata - crkva Justinijanova doba, Split 1994, 20 i d.

ili je križ u krugu iz kojeg se izvijaju vrpce s bršljanovim lišćem. Primijenjen je i pojednostavnjen motiv križa i X unutar kruga. To sažimanje kršćanske simbolike svojstveno je likovnom govoru 6. st., što pokazuju oltarne pregrade salonitanskih bazilika i njihovog kulturnog kruga. Identični su motivi u episkopalnim bazilikama i cemeterijalnim bazilikama na Manastirinama, u Marusincu i Kapljuču, kao i u ranokršćanskim crkvama na Braču - u Lovrečini, Postirima, Mirju, Bolu, Sutivanu, zatim u dvojnim crkvama u Starom Gradu na Hvaru, u Makarskom primorju - u ranokršćanskoj crkvi sv. Petra u Makarskoj, u Tučepima itd. Domaće klesarske radionice, osobito pri bračkim kamenolomima, opremile su crkvenim namještajem ne samo salonitanske bazilike već očito i one crkvene građevine na širem području provincije Dalmacije i duž jadranske obale. Ponekad su iz njih proizašle skulpture vrlo visoke kvalitete poput perforiranih pluteja s prepletima kornukopija i akantusovih vitica postavljenih u ranobizantskoj crkvi u Gatima ili sasvim pojednostavnjeni i često nemarno izrađeni dijelovi crkvenog namještaja u ranokršćanskim crkvama Salone odnosno manjih urbanih i ruralnih centara. Očito je u prvom planu pitanje investitora pojedine crkvene građevine koji stoji iza narudžbi njenog namještaja i načina ukrašavanja. Kvaliteta je uvijek proizlazila iz dobre materijalne situacije, što se vidi u mnogim ranokršćanskim građevinama.²⁸

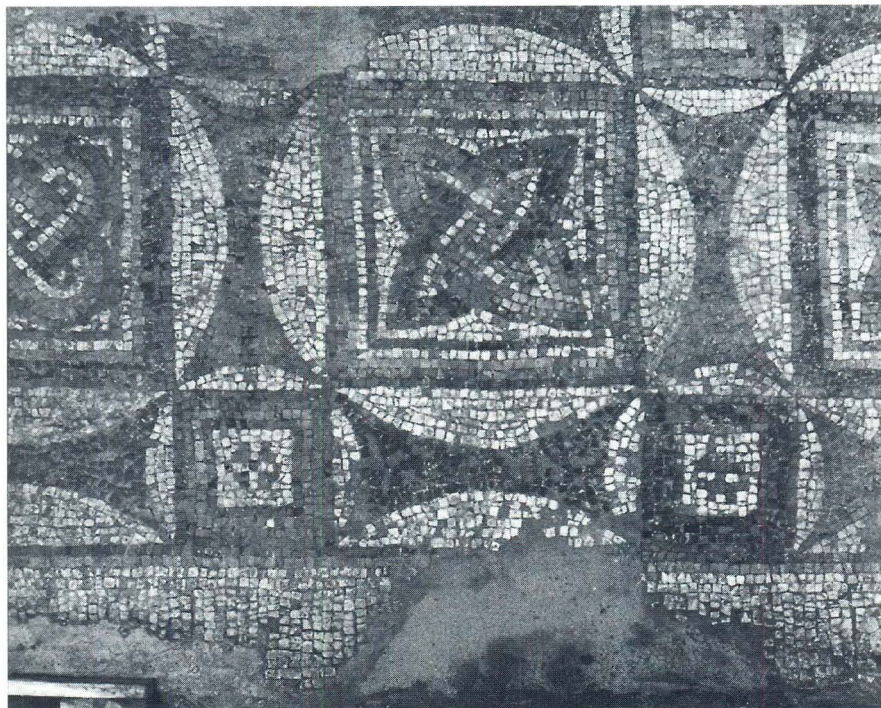
Unutrašnjost crkava oslikana je freskama sa štuko ukrasima. Poznati su pojedini ostaci figuralnih štuko prikaza iz Honorijeve bazilike i baptisterija. Nedavno otkrivene freske sa štuko ukrasima u istočnoj bazilici ispod Šuplje crkve ilustriraju klasičan način raščlanjivanja zidnih ploha geometrijskom ornamentikom. Sličnih je primjera u ruralnim sredinama, kako to pokazuju izuzetno sačuvane zidne slikarije sa štuko ukrasima u ranokršćanskoj crkvi u Lovrečini.²⁹

Kasnoantičko slikarstvo sačuvano je najvećim dijelom na podnim mozaicima koji su ukrašavali gotovo sve značajnije ranokršćanske građevine. Uzori su opet salonitanske bazilike gdje je salonitanska radionica mozaika ostvarila svoje ogledne primjerke. Na žalost, zbog starih istraživanja jer se nisu mogla provesti u potpunosti na način struke, gotovo ne raspolažemo tim kapitalnim djelima mozaične umjetnosti. Honorijeva bazilika u cijelosti je bila prekrivena mozaicima, slično je bilo i s cemeterijalnom bazilikom na Marusincu. Među brojnim bračkim ranokršćanskim crkvama jedino je u trobrodnoj bazilici u Supetru identičan način ukrašavanje podnih površina. Slični primjeri kontinuiranog prepleta kvadrata ispunjenih s različitim geometrij-

²⁸ N. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, VAHD LXX-LXXI 1968-69, Split 1977, 57-106; J. Brøndsted, Les Sculptures, RS I, 62-102; E. Dyggve, Zierarchitektur und Kleinfunde, FS III, 27-52; J. Jeličić-Radonić, Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, 41-55; J. Belamarić, R. Bužančić, D. Domančić, J. Jeličić-Radonić, V. Kovačić, Ranokršćanski spomenici otoka Brača, Split 1994, 17 i d.

²⁹ W. Gerber, Nebenbauten bei der Basilica Urbana, FS I, 63, 66, 74, Fig. 116, 117, 129; J. Jeličić-Radonić, Ranokršćanske freske u Lovrečini na Braču, Prijatelj zbornik I, PPUD 32, Split 1992, 133-149; ista, Lovrečina, Ranokršćanski spomenici otoka Brača, 35-37.

skim motivima pokazuje mozaični pod naknadno prizidane pomoćne prostorije s južne strane ranokršćanske crkve u Grohotama na Šolti. Salonitansku radionicu najbolje ilustriraju figuralni mozaici nedavno otkriveni u ranokršćanskim dvojnim crkvama u Starom Gradu na Hvaru. U svetištu južne crkve četiri su različite varijante motiva izvora života - u središtu je kantaros pored kojeg su paunovi ili golubice odnosno iz kantarosa izlaze samo bršljanove vitice.³⁰

Supetar (Brač), detalj mozaika iz sjeverne lade bazilike

Novija arheološka istraživanja ranokršćanskih crkava na otocima Braču i Hvaru te u neposrednoj blizini Salone, npr. u Gatima potvrdila su snažan utjecaj metropolijskog centra na području cijele provincije Dalmacije. Upravo u Saloni, gdje su zasjedali biskupski sinodi i raspravljali o svim relevantnim pitanjima kršćanske doktrine, stvoreni su ogledni primjerci ranokršćanskih sakralnih objekata i unutrašnjih dekoracija. Odatle su diktirani propisi uređenja crkvenih građevina - prostora njihova svetišta, oblici i dekoracije crkvenog namještaja. Tu su pristizali novi stilovi svjetskih centara, koji su

³⁰ W. Gerber, Kreuzchiffbasilika, FS I, 35-39, Fig. 55; E. Dyggve, Mosaiken, FS III, 54-79; F. Oreb, Starokršćanska bazilika u Grohotama na otoku Šolti, Peristil 26, Zagreb 1983, 5-20; J. Jeličić-Radonić, Supetar, Ranokršćanski spomenici otoka Brača, 57-62; Ista, Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, 68-79.

primijenjeni u domaćim klesarskim radionicama, ili novi kartoni s mozaičnim

ornamentima koji su uklapani u repertoar već poznatih kompozicijskih shema i motiva. Salonitanske radionice na razini su svoga vremena i mogle su udovoljiti potrebama naručitelja, što je naravno ovisilo o financijskim mogućnostima. Salonitanski metropolit Justinijanova vremena osobno su pridonijeli crkvenom graditeljstvu provincije Dalmacije. Vrlo snažne i samostalne ličnosti poput nadbiskupa Honorija, koji je poslije smrti ukoren zato što nije poštivao crkvene propise ili nadbiskupa Frontinijana koji je ustrajao protiv odluka Justinijanova koncila i pape, podigli su salonitansku crkvenu arhitekturu na razinu svjetskog centra. Nadbiskup Honorije odigrao je u prvom redu važnu ulogu u sređivanju crkvenih prilika i potom u građevinskoj djelatnosti, osobito u episkopalnom centru, a vjerojatno i cemeterijalnom kompleksu na Marusincu. Premda su neki nadbiskupi proveli kraće vrijeme na čelu salonitanske crkve, poput nadbiskupa Petra, uspjeli su podići nove građevine. Očito su raspolagali znatnim materijalnim sredstvima koja su uložili u izgradnju i uređenje crkvenih građevina, naravno uz pomoć domaćih klesarskih i mozaičnih radionica što su ostvarile izuzetna umjetnička djela svojstvena kasnoj antici Justinijanova obnovljenog carstva.

THE SALONITAN CULTURAL CIRCLE OF JUSTINIAN'S TIME

Jasna Jeličić-Radonić

Recent archaeological research on the early Christian churches on the islands of Brač and Hvar and those in the immediate vicinity of Salona, such as the church in Gata, for example, have revealed the strong influence of this Metropolitan centre on the province of Dalmatia. Salona was the seat of many Episcopal synods, at which all relevant questions relating to Christian doctrine were discussed. It also has many prime examples of early Christian sacral sites and interior decoration. Salona dictated the regulations according to which the decoration of ecclesiastic buildings was executed - the forms of their sanctuaries, the shape and ornamentation of church furniture. The town was also a converging point for new artistic styles from centres around the world, whence these innovations were passed on to local stone-cutters. New plates of mosaic decoration were incorporated into the already characteristic decorative schemes and motifs. The Salonitan workshops and the quality of their products were in every way able to compete with the standards of the day and were quite capable of meeting the demands of their patrons, whose commissions varied, of course, according to the affluence afforded by their social positions. Thus the Salonitan workshops of Justinian's time contributed to the ecclesiastic architecture of the province of Dalmatia. Thanks to the efforts of figures such as the archbishop Honorius, who was reprimanded posthumously for disregarding church regulations, and archbishop Frontinian, who persisted in his opposition to the decisions of Justinian's council and pope, Salonitan ecclesiastic architecture rose to global standards. Archbishop Honorius was primarily responsible for settling church disputes and for organising architectural activities in the Episcopal centre and probably also in the cemeterial complex of Marusinac. Furthermore, even archbishops who spent less time in office at the head of the Salonitan church, such as archbishop Peter, were successful in putting up new edifices. It follows that all these personages had considerable funds at their disposal for the construction and decoration of sacral buildings, erected through the help of the local stone-cutters' and mosaic workshops, which produced the exceptional works of art characteristic of the late Antiquity of Justinian's empire after its revival.